

DE ÆLDSTE TRYKTE
FREMSTILLINGER AF DE DANSKE
KYSTER

Af

A. W. LANG

Johannes Knudsen har indlagt sig stor fortjeneste af viden- skaben, ikke alene ved i sine skrifter at have gjort opmærk- som på de gamle trykte sejladsforskrifter, men også ved at have udsendt nyudgaver af flere af disse sjældne nautiske hjælpe- midler, som ofte kun findes bevaret i ét eksemplar¹. Dette gæl- der ganske særligt hans omhyggeligt kommenterede udgave af „Søkartet“, den ældste danske sejladsforskrift, udsendt af Lau- rentz Benedicht, den bekendte bogtrykker i København, 1568². Med rette beskæftigede Johs. Knudsen sig særligt grundigt med dette værk, da det efter hans mening indeholdt de ældste sil- houetagtige prospekter af de danske kyster, de såkaldte „land- toninger“, der fremhævede særligt karakteristiske og for søfar- ten vigtige mærker, såsom bakker, kirker, møller, slotte og andre markante punkter. I denne sammenhæng henviste Johs. Knud- sen flere gange til et gammelt søkort, „Caerte van oostlant“ (1543) af nederländeren Cornelis Anthonisz. Ligesom Knud- sen troede man i almindelighed indtil for nyligt, at dette kort var det ældste i sin art, der som trykt blad beskrev de danske kyster³.

„CARTE VAN DE OOSTERSCHERZEE“ (1526)

Nyere fund har imidlertid bevist, at de to nautiske hjælpe- midler, Cornelis Anthonisz's søkort fra 1543 og landtoningerne

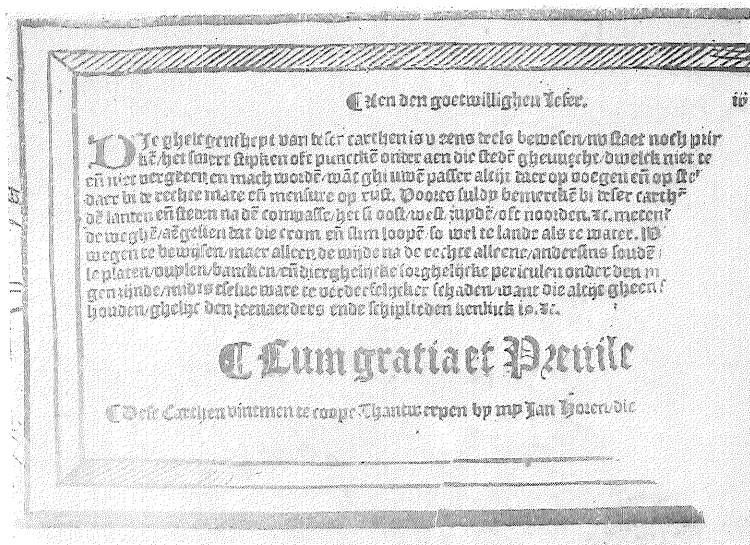

Fig. 1. Kartuchfragment fra Jan Horen eller Jan van Hoirne : „Carte van de Oosterscherzee“, Antwerpen 1526 (Rijksarchief, Groningen).

og teksterne i Laurentz Benedichts sejladshåndbog fra 1568 delvis går tilbage til ældre trykte forlæg. For blot to år siden dukkede der i Holland tre brudstykker af et trykt søkort, stammende fra året 1526, op; det viste de nederlandske, tyske og danske nordsøkyster og har oprindeligt også omfattet de nærmestliggende kyster langs Østersøen. Dette kort er af overordentlig stor værdi, da der ikke kendes noget som helst senere aftryk efter det, i modsætning til hvad der er tilfældet med de fleste senere blade. Så tidligt som for 90 år siden vidste man med sikkerhed, at dette sjældne blad engang måtte have eksisteret⁴, ja Abraham Ortelius meddelte allerede 1570, at det fandtes, nemlig i sin fortegnelse over kartografiske kilder til det af ham skabte første atlas, ganske vist uden at aftrykke det.

Et par heldige fund har dels tilvejebragt kortkartuchen med en tekst, fortrinsvis bestemt for søfolk (fig. 1) og med trykkested og forfatternavn, og dels en notits angående privilegiet, fundet i et register i Chambre des Comptes i Brussel og omhandlende bestemmelser m. h. til udgivelsen af søkortet.

Uden dette ville det have været umuligt at fastslå, at de nævnte brudstykker var dele af „Carte van de Oosterscherzee“, udarbejdet af „Jan de Beeldensnijder van Hoirne, woenende t'Antwerpen“ (= Jan billedskærer fra Hoorn, boende i Antwerpen). Iflg. en notits i det nævnte register, der stammer fra 1500'erne⁵, havde han 11. nov. 1526 opnået privilegium til beskyttelse af sine forfatterrettigheder og uhindret salg af sit kortblad. Dermed er det uden tvivl fastslået, hvilket år det udkom, — året mangler på fragmenterne. Udgivelsen ligger i en tid, hvor Nederlandene, først og fremmest Amsterdam, under udfoldelse af stor energi tilrev sig salt- og kornhandelen med Østeuropa. Uden tvivl var der i søfartskredse en stor interesse for en sådan kortmæssig fremstilling⁶.

Vi ved så godt som intet om forfatteren. Da han anbragte kompasrosen på kortet tæt ved den vestfrisiske (nordhollandske) by Hoorn, ligger det nær at antage, at han, som navnet også tyder på, stammede fra Hoorn og senere slog sig ned i Antwerpen.

Foruden dele af kartuchen er der kun bevaret to brudstykker af det sjældne kort i træsnit, sammensat af flere blokke. Af disse to er især det stykke, som gengiver de østligste dele, af interesse for os (fig. 2); det andet og større stykke befatter sig udelukkende med vesteuropæiske egne. På vort fragment mangler mod øst den kortrand, der ellers er skarpt markeret rundt om hele kortbilledet. Dette tyder uden tvivl på, at Sundet og omliggende områder af Østersøen har været afbildet på de nu tabte dele; på den måde forstår man også først rigtigt betegnelsen „Oosterscherzee“.

Det er ikke vanskeligt at påvise stærke fortegnelser på brudstykket, men alligevel giver dette søkort mange værdifulde enkeltheder. Den gamle biskopsby Ribe („rijpen“), som på den tid da bladet blev tegnet forlængst havde kulmineret⁷, fremhæves som den vigtigste by på hele vestkysten ved en højt opragende bygning, som måske afbilder den berømte domkirke. Også Tønder („tunder“) kendetegnes af forfatteren ved en fæstningsagtig bygning, uden tvivl den gamle borg, det senere slot⁸. Det samme gælder Husum („hansen“) på vest- og Ha-

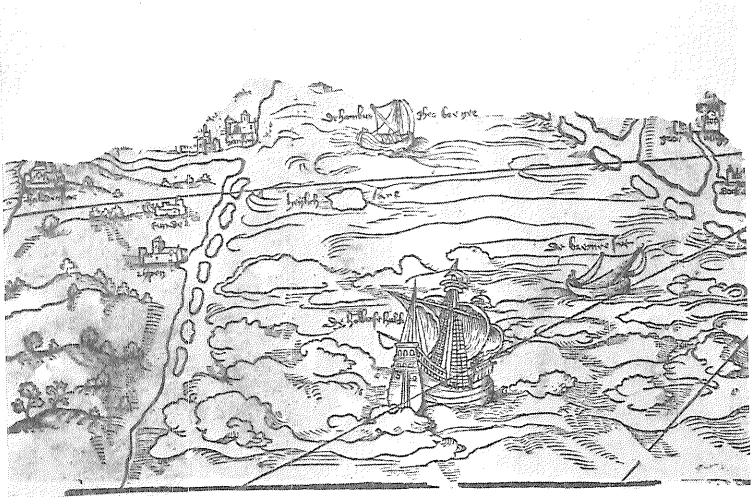

Fig. 2. Fragment af Jan Horen eller Jan van Hoirne: „Carte van de Oosterscherzee“, Antwerpen 1526. Det ældste trykte nordeuropæiske søkort med tilnærmelsesvis rigtig fremstilling af Helgolandsbugten (Rijksarchief, Groningen).

derslev („haldenslae“) på østkysten. Det høje spir i Husum er formentlig St. Mariekirkens 94 m høje kirketårn, opført 1506⁹, som uden tvivl dengang tjente søfolkene som et vigtigt sømærke. Derimod forestiller det bygningskompleks, som Haderslev er karakteriseret ved, sikkert det gamle Haderslevhus, den her-tugelige borg, som ved midten af 1500'erne måtte vige for Hans den Ældres slot Hansborg¹⁰. Mellem disse to byer afbilder den nederlandske forfatter en fæstningslignende bygning på sydbredden af Hever, der som en bred flod deler landet; man ser blot den mægtige ringmur med tre tårne, hvorimod navnet ikke kan læses.

Den jyske halvøes indre kendetegnes ved bølgeformede bakkelinjer med buske og træer. Udenfor Jylland ligger en kæde af øer, der er afbildet ret ubestemt, i mer eller mindre ensartet omrids og næsten af samme størrelse. Både øernes indbyrdes afstand og afstanden mellem disse og fastlandet er næsten overalt den samme. Gamle sejladsforskrifter giver besked om hvilke øer disse syv skal forestille. I disse opregnes kun Utholm (dvs.

øerne og halligerne omkring Ejdersted og Nordstrand), Amrum, Sild, Rømø, Manø, Fanø og den tidligere ø Nyminde¹¹, derimod ikke Før¹². Den eneste ø, der her på kortet nævnes ved navn, Helgoland („heylichlant“), ligger tværs for Hevermundingen, alt for langt mod nord og er stærkt forstørret op. På denne klippeø er der ikke angivet nogensomhelst karakteristiske enkeltheder, skønt sådanne allerede forlængst var velkendt af handels søfarten, som f. eks. læhavnen på øens sydside. Så tidligt som i 1400'erne blev denne fremstillet billedligt på sydeuropæiske håndtegnede søkort, ligesom disse godt kendte forskel på den såkaldte „røde“ sandstensklippe og den „hvide“ klippe, den senere revle („Düne“)¹³.

Alle disse påfaldende enkeltheder gør det klart, at vi her med Jan van Hoirne's „Oosterscherm“ står ved begyndelsen af det nordlige Europas maritime kartografi, i hvert fald hvad oversigtskortene angår. Man vidste i almindelighed i hvilken retning kysterne forløb langs Helgolandsbugtens rette vinkel, man kendte antallet af de enkelte øer, man var vidende om de vigtigste indsnit i og handelspladser ved kysterne, men kendskabet til de geografiske forhold var ellers ikke almindeligt udbredt. Dette udelukker selvfølgelig ikke, at et fåtal af søfolk eller grupper af skipperne, som f. eks. ribefarerne, allerede i 1400'erne og tidligere vidste væsentligt mere om vestkystens geografiske enkeltheder. Denne viden trængte uden tvivl næppe uden for den omtalte, snævert begrænsede personkreds og blev derfor sikkert aldrig sat på papiret i billedlig form, som f. eks. i skikkelse af en kortskitse, endstige da udbredt ved tryk. Den usikre fremstilling af den jyske kyst, den famlende formgivning af de foranliggende øer med Helgoland, overdrivelsen af Heverflodens betydning og en forsigtig antydning af det gamle Riberdyb giver på den ene side et klart billede af den ringe geografiske viden, som i almindelighed fandtes i søfartskredse omkring år 1525, og på den anden side viser det ligeledes tydeligt, hvor lidet den rent tekniske dygtighed evnede at gengive geografiske enkeltheder i nogenlunde tilfredsstillende kartografisk form.

De ældre kartografer, som på den tid hovedsagelig var kunst-

ner, lagde øjensynligt langt mere vægt på at smykke deres kortblade med pyntelige ornamentter. Således viser vort „Oosterschertzee“ en ligefrem suveræn beherskelse i gengivelsen af søen med de forskellige typer af koffardiskibe, som pløjer dens bølger, den „hollanse hulk“, den „hamburger boeyer“ og den „bremer scut“, hvad der står i stærk modsætning til den usikre kartografiske linjeføring, som spores overalt.

Trods de betydelige mangler i fremstillingen tiltrækker Antwerpentrykkerens og -kunstnerens udgivelse dog vor fulde opmærksomhed, idet vi her uden tvivl har det første trykte søkort over et dansk, tysk og måske også nederlandsk kystområde foran os, et kort der i tilnærmelsesvis rigtig form gengiver dets forløb og udseende. Hertil kommer, at bladet fra 1526 tydeligt nok udøvede en virkning, som ikke må undervurderes, på senere kartografer, heriblandt især på den af Johs. Knudsen flere gange citerede Cornelis Anthonisz.

„CAERTE VAN OOSTLANT“ (1543)

Vi ved desværre yderst lidt om den betydelige kunstner, kartograf og hydrograf Cornelis Anthonisz fra Amsterdam. Han er formodentlig født 1499, men indtil 1527 ligger hans liv i mørke for os. Man har tidligere gættet på, at han før den tid skulle have sejlet nogle år til søs, men dette er i nyere tid draget i tvivl¹⁴. 1532 fik man for første gang et bevis på hans geniale kunstneriske begavelse, da han gav udkast til en byplan over Amsterdam. Efter dette arbejde fulgte andre, deribl. 1533 også et maleri, det såkaldte „Braspenninckmaaltijd“ (fig. 3), på hvilket kunstneren øjensynlig har afbildet sig selv. 1539-41 befandt han sig på en rejse til Algier og skal bl. a. have ledsaget kejser Karl V. på denne rejse¹⁵. En række kort og planer tyder på kunstnerens fremragende kartografiske evner, f. eks. en fremstilling af „Stadt van Algiers“ (1542), hans berømte „Caerte van oostlant“ (1543), en afbildning af det oversvømmede „lant van Putte“ (1544) m. v. 1557 betegnes hans kone som enke. Da man må tilskrive ham et maleri fra 1556, må han være død enten 1556 eller 1557.

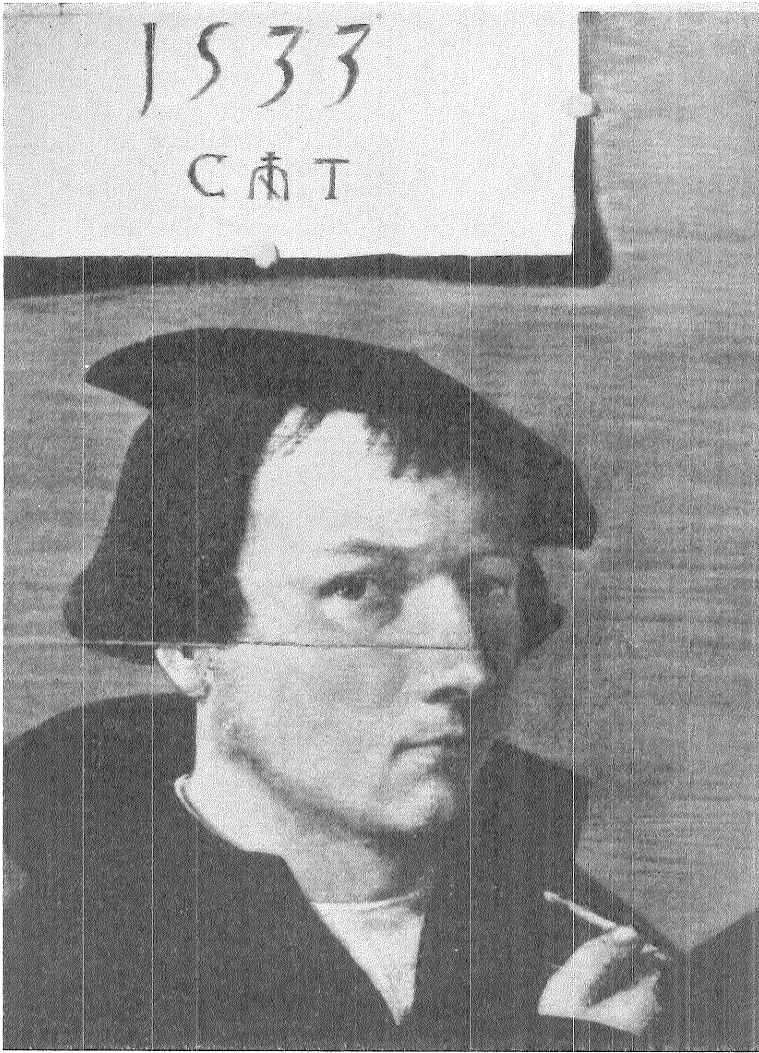

Fig. 3. Cornelis Anthonisz, selvportræt (Rijksmuseum, Amsterdam).

Med „Caerte van oostlant“, som for nylig med sikkerhed er blevet tidsfæstet til år 1543¹⁶, har Anthonisz sat sig et varigt minde. Kortet findes nu i ét eneste eksemplar – dog i anden udgave fra omkr. 1560 – i Wolfenbüttel¹⁷. Det er flere gange

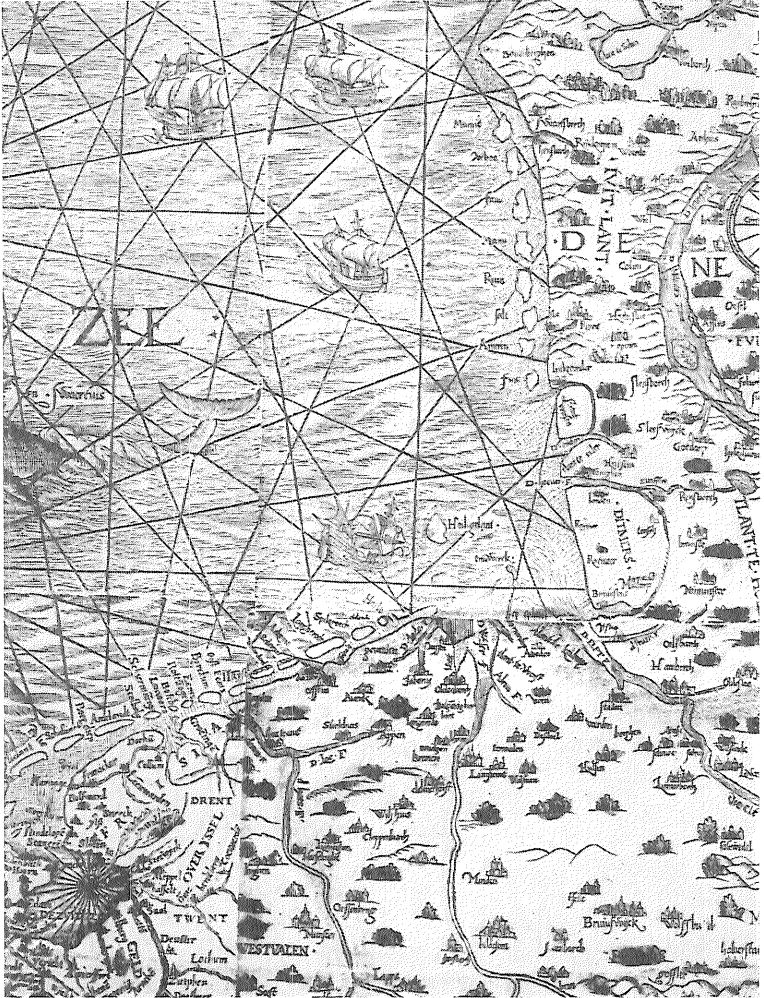

Fig. 4. Cornelis Anthonisz's „Caerte van oostlant“, 2. udgave, Antwerpen omkr. 1560. Udsnit. Trykt med træsnitklodser fra førsteudgaven 1543 (Bibl. Augusta, Wolfenbüttel).

udgivet og omtalt, først af A. Bjørnbo & Carl S. Petersen, senere af Johs. Knudsen og andre¹⁸. Vi kan derfor nøjes med at fremføre nogle enkelte synspunkter, som har tilknytning til vor undersøgelse (fig. 4).

Begge blade, både Anthonisz's „Caerte van oostlant“ fra 1543 og van Hoirne's „Carte van de Oosterschree“ fra 1526 går mod syd længere end til bredden af Køl̄n, hvad der er ret påfaldende for et søkort. Begge kort sammentrækker fremstillingen af fastlandets indre ret betydeligt i nord-syd-retningen til fordel for gengivelsen af kysterne. Fælles for begge kort er ligeledes rækken af øer, der som en flok forskræmte kyllinger holder sig i altfor ringe afstand af den øst- og vestfrisiske samt den jyske kyst¹⁹. Også Nordjyllands stærke hældning mod vest går igen på begge blade. Endelig har linjeføringen af øerne foran Jyllands vestkyst stærke overensstemmende træk; begge kortblade lader helt forkert ørækken først begynde ud for Tønder, således at den tredje ø, Sild, er rykket alt for langt mod nord, helt op på højden af Ribe. Denne påfaldende overensstemmelse i begge korts grundanlæg giver årsag til den formodning, at Anthonisz, da han 1543 konstruerede sit på talrige punkter forbedrede „Caerte van oostlant“, på væsentlige steder lod sig påvirke af van Hoirne's kort fra 1526. Bortset herfra fremviser Anthonisz's arbejde forøvrigt stærke selvstændige træk. Der er ubetinget sket et betydeligt fremskridt i den geografisk-hydrografiske viden og også i den tekniske kartografiske kunnen. I stedet for de hidtidige syv øer fremviser vestkysten nu otte. Ligesom Helgoland er de stadigvæk tegnet nogenlunde i samme form som „Carte van de Oosterschree“ fra 1526 og tyder således endnu på manglende nærmere kendskaber til dette kystafsnit. Herom vidner endvidere den omstændighed, at Utholm („Vthoe“) – øgruppen ud for Nordstrand og Ejdersted – er forlagt til langt mod nord mellem Fanø („fanu“) og Nyminde („Munit“). For første gang viser Før („fux“) sig nu på kortbilledet; med denne ø begynder ørækken fra syd. Ditmarsken med de for de søfarende vigtige steder, Ejdersted med Hever og Ejder (navnene er ganske vist blevet forvekslede), Riberhus ved Ribe og længere mod nord Ringkøbing („Rijnkoepe“), Lønborggård („hensberch“), Vosborg („swartsberg“), Bovbjerg („Bouenberghen“) giver sammen med det gamle Riberdyb og Ringkøbing fjord en tydelig forestilling om fremskridtet i geografisk viden.

Denne formrigdom i kortets indhold, som vi her blot har

kunnet påpege nøjere for vestkystens vedkommende for at kunne sammenligne de to kort, fortsættes med hensyn til de længere mod øst liggende dele af Danmark på ligefrem forbløfende måde. Dette gælder også for den fyldige række af de ofte tæt på hinanden følgende navne på markante og for den søfarende vigtige punkter langs kysten, f. eks. langs den norske og nuværende svenske kyst ved Skagerak og Kattegat. Foruden forskellige rev, såsom Anholt og Gedser rev, fremhævede Anthonisz også ret beskedne øer, som dog havde stor nautisk betydning, som f. eks. Ertholmene („eertholms“) ved Bornholm o. a.

„CAERTE VAN DIE OOSTERSE SEE“

Allerede 1543 meddelte Cornelis Anthonisz, at han i nærmeste fremtid ville udgive en lille bog med en udførlig forklaring på alt det, som han ikke kunne fremstille tilstrækkeligt klart på sit kortblad. Beskrivelsen skulle endvidere illustreres med et antal landtoninger („figuris“)²⁰.

Dette har længe været almindeligt kendt før Ruge²¹ fandt Anthonisz's epokegørende kortblad, men alligevel har man aldrig været i stand til at opspore en sådan ledsagetekst til „Caerte van oostlant“. Først for få år siden dukkede den lille bog op, ganske vist i form af et eksemplar af 3. oplag, som udkom hos Jan Ewouts i Amsterdam 1558 under titlen „Caerte van die Oosterse See“. Endnu kan man ikke med bestemt sige, hvornår første og andet oplag udkom, men det er sandsynligt, at teksten blev udgivet for første gang 1544²².

Bogen, der består af 76 upaginerede sider og er i lille tværoktav, er ikke blot bemærkelsesværdig på grund af dette format, som er usædvanligt for 1500'ernes sejlads håndbøger, men især fordi den på de første 42 sider indeholder den ældste trykte nautiske lærebog på hollandsk, som vi til dato kender²³, med titlen „Onderwijsinge vander zee/ om stuermanschap te leeren“ (undervisning om søen for at lære styrmandsskab) (fig. 5). Anthonisz omtaler heri bl. a. de vigtigste nautiske instrumenter, som på den tid brugtes i søfarten, f. eks. kompasset, astrolaben,

Nderwijsinge vander zee/om stuer-
 manschap te leeren derdewerf nu ghedrucht/ neerstelijck ghecouregeert ende ver-
 betert. Anno, M. CCCC. ende. Twijf. (.) (.)

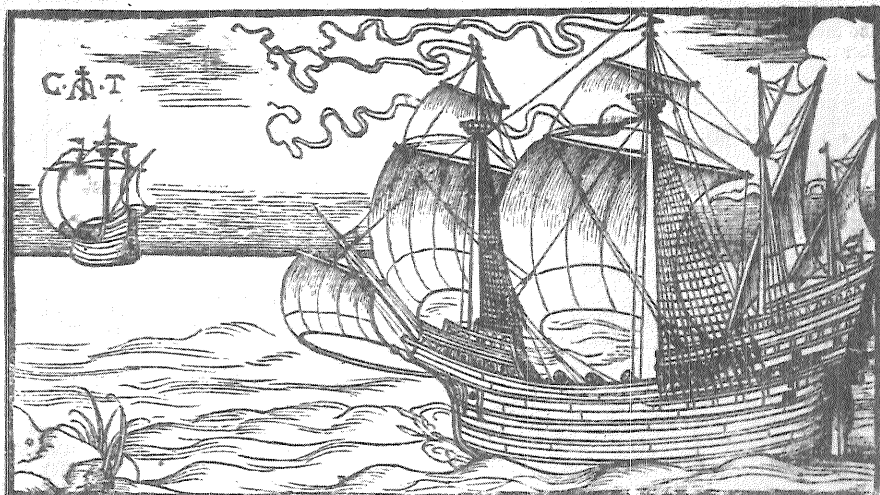
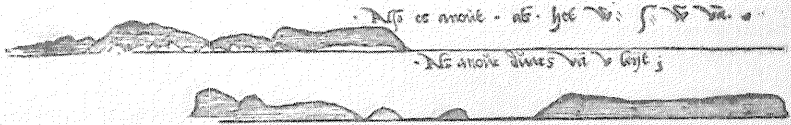

Fig. 5. Titelblad til den ældste trykte nordeuropæiske nautiske lærebog, Amsterdam 1558. Bogen bringer den ledsagende tekst til „Caerte van oostlant“ (1543); som 2. del indeholder den „Caerte van die Oosterse See“.

jakobsstaven, kvadranten, cirkelkortet og „een ander instrument om die longhetude te weeten“ (et andet instrument til at udfinde længden)²¹ og afbilder dem ved smukke figurer. Resten af siderne udgør det såkaldte „Leescaart“ (læsekort), dvs. den beskrivende tekst, – i modsætning til søkortet, som kaldes „Pascaart“ (dvs. kortet man sætter ud med passer på). Heri gives blot en skildring af farvande og ruter fra Amsterdam mod øst og nord, tilligemed de omliggende kyster, deriblandt også dele af den engelske kyst. Også herved adskiller den lille bog sig fra lignende samtidige værker, idet disse ikke alene beskriver farten mod øst, men samtidig også den „westersche vaart“, dvs. til Frankrig, Spanien osv.

Item van Gothum tot dat eerste Gahf en tot dat andere Gahf is dat coers oock supt oock en na dat an der Gahen tot dat derde Gahen /s/ en welso oockteich en van dat derde Gahen tot dat vierde Gahen /s/ w/ en van dat vierde Gahen tot dat vyfde Gahen /s/ w/ en hout den dam ouer dat dorp by oosten Gouwer en dat is een langhe spiege rhouen en den dam is een Romppe herck mit een clepne spiege rooten mid den op die herck en die Gahens die staen altemael ant Westlant. Item neuen Just en die onker Eems hebby grof root steensane ofter reksane waer. Item neuen Schinmerchoerch dat oock eyne van hem melant hebby cleyn groviant mit clepne wiere schiff daer in. Item op der Schellinck en op Witelant hebby cleyn wit voor lant daer in. Item dat Oost eyne van beide vircynde leyt o/s/ van Tessel en die beide vircynde is, xiij. en. x. en. rot, vadem en oock is daer omerent een clepne banck van. xi. rd. vadem ende tusschen die beide vircynde ende Tessel ist. xx. vadem diep of daer omerent. Item tusschen Tessel ende die hoorden ist niet dieper dan. xvij. vadem in die rechte vaerwech ofter daer omerent.

Item dat kef van Anout streckt in zec oock noort oock ende west supt west by caus een mist in zec.

Tem tusschen Anout ende Leefou ist senen vadem diep daer moecht ghy door totop de hof van Anout tot Waersbergē noorde oock. Item als Anout van u is supelupt west soe is dat noordende schoer ende dat rif moechdy by weken looden op achrien vaem al in die Sont/ende als ghy comt we die Sont met een schepen wint soe en moechdy niet looden. Item onder dat noordende moechdyt setten op ehien of twaelf vaem dat ghy dat rif moechdyt ruymen om in waerts te loopen.

Item als

Fig. 6. „Caerte van die Oosterse See“, beskrivelsen af Anholt og Læsø. Øverst en beskrivelse af farvandene mellem Øst-Ems og Texel (1558).

De beskrivende tekster

Vor forfatter begynder med flere distanceangivelser fra Helgoland til forskellige punkter af den jyske vestkyst mellem Hever og Bovbjerg. De følgende sider giver sig af med den sydlige nordsøkyst, hvorpå den afbrudte beskrivelse fortsættes med en fremstilling af kurserne forbi Anholt og Læsø (fig. 6). Uden overgang handler de næste sider om Nordjylland med Rubjerg Knude og Hirtshals (fig. 7). Under overskriften „Kap Lindesnæs – Bornriff“ går teksten så pludselig over til at behandle Norges sydkyst og indføjer kursangivelser, som igen fører tilbage til den jyske vestkyst, hvori endog Kanalen med Flandern og Rhinen nævnes. Herpå springer den tilbage til Helgolandsbugten igen, og derfra lige så umotiveret til den engelske kyst fra Landsend over Yarmouth til nord for Newcastle, for til

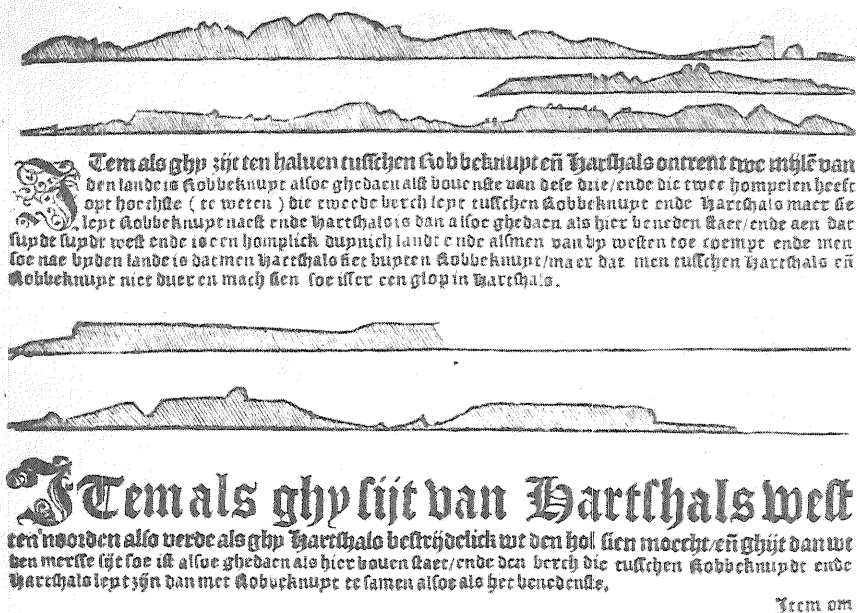

Fig. 7. Beskrivelse af Jyllands nordlige kyst mellem Rubjerg Knude og Hirtshals. Fra "Caerte van die Oosterse See" 1558.

sidst under overskriften „her begynder, hvorledes man skal sejle i Norge“²⁵ på de sidste tre sider endelig at behandle kystfarten specielt i Sydnorge.

Herpå omtales først de vigtigste kurser i de danske og nuværende svenske farvande udførligt. Dernæst begynder Anthonisz atter med Nordjylland mellem Hanstholm og Skagen. Så følger kurserne forbi Trindelen, Anholt, Kullen, hvorpå han pludselig griber tilbage til Flekkerø- og Oslofjord-området. Under den ny overskrift „fra Læsø til Varberg“ fortsætter forfatteren derefter på de næste tre sider sin beskrivelse af de danske og nuværende svenske farvande gennem Sundet til København. Derfra går beskrivelsen videre til Bornholm og til den nord herfor liggende øgruppe Erholmene. Det fremgår af skilddringen, at Bornholm på den tid havde en langt større betyd-

ning for skibsfarten end Gotland som anduvningspunkt. Herfra førte ikke mindre end 13 forskellige kurser i alle retninger over Østersøen, nemlig til Falsterbo, Simrishamn, Hanø, Ertholmene, Ølands sydodde, Utklippan, Gotland, Reval, Windau, Riga, Dornbusch (ved Rygen), Wittow (på Rygen) og Kolberg. Alle disse kurser omtaler Anthonisz indgående på de følgende blade.

Bogens sidste side bringer endelig en beskrivelse af kurserne fra Trave over Femern forbi Langeland og Sprogø, på hvilken „man træffer vilde heste“, over Refsnæs – Sejro – Stavnshoved gennem Bæltet og videre over Sæby til Skagen. Under overskriften „når I sejler videre fra Kap Lindesnæs“ giver forfatteren endelig vigtige henvisninger vedrørende anduvningen af Horns rev og opregner til sidst nogle distanceangivelser i Sundet og farvandene ved København.

Landtoninger

De beskrivende tekster belyses på praktisk måde ved landtoninger, prospekter af forskellige kystafsnit i skikkelse af simple træsnit, deriblandt flere fra danske kyster. Disse er tildels også ret påfaldende på grund af deres usædvanlige format, idet der blandt dem er nogle, som måler omkr. 40 cm, ja mere i længden²⁶. I disse skyggerids-billeder har vi ikke blot meget tidlige hydrografiske fremstillinger af de danske kyster, men samtidig også detailbilleder, som simpelthen for størstepartens vedkommende er nogle af de ældste, der haves af danske landskaber. Heri ligger især disse gamle træsnits værdi og betydning.

Med sikkerhed kan man dog sige, at de ikke er de ældste trykte billedmæssige gengivelser af enkelte markante landskabs-partier og punkter i Danmark, som kan føres tilbage til et maritimt initiativ. I den såkaldte „Leeskaartboek van Wisbuy“²⁷ har vi også bevaret lignende landtoninger, omend temmelig få og af mindre overbevisende og omhyggelig art; deres antal er dog, især med hensyn til det danske område langt ringere end i „Caerte van die Oosterse See“²⁸. Vi tager næppe fejl ved at formode, at disse gamle afbildninger, specielt af Lyserort, Læsø,

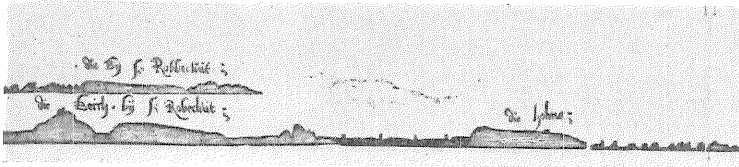
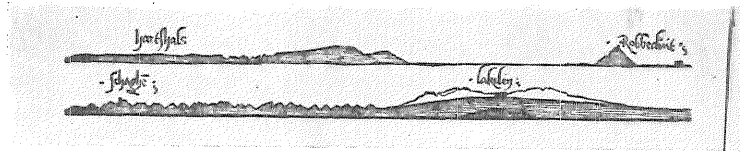

Fig. 8.

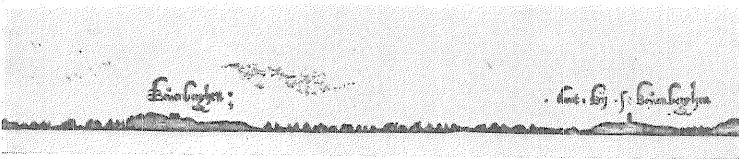
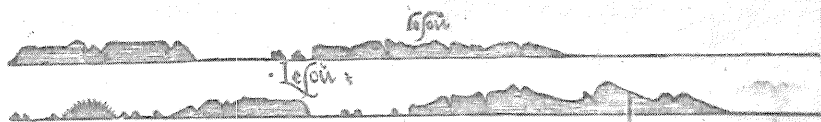

Fig. 9.

Fig. 8–9. Landtoninger af den nordjyske kyst fra Hirtshals til syd for Rubjerg Knude (foroven) og fra Skagen over Rubjerg Knude – Hanstholm til syd for Bovbjerg. Figurerne griber over i hinanden. Fra „Caerte van die Oosterse See“ 1558.

Skagen, Helgoland, Wangeroo, Juist og Borkum, er Anthonisz's træsnit, som han oprindeligt offentliggjorde i henholdsvis første og anden udgave af sit „Leeskaart“²⁹. Måske er hans gamle træsnitklodser, som han alle kasserede til tredje udgave af sejlads håndbogen, blevet overtaget af fremmede trykkere eller forlæggere, som derpå har brugt disse nu forældede afbildninger til de af dem privat udgivne sejladsforskrifter³⁰ (se fig. 13 og 14).

Illustrationerne i „Caerte van die Oosterse See“ begynder

Item als ghy van Leſou ſijt ooft ten

ſyden ſoe verde dat ghyt we den hollien moerke / ſoe iſt alſoe ghedaen als ghydt dan wden merſte ſee ſo iſt ſynderſte ende noorderſte landt alſoe ghedaen als dat bouenſte ende als ghy een wepnicke ver naerder comt iſt alſoe het benedenſte/ende als ghy die noorde hoek noorderweſt ende ſydt ooft van u ſee ſoe en moechdy dat ſydt epude vanden lande niet ouerſien we den merſte ſee lanch iſt.

Item dat weſt epude van Leſou een groot mol daer of noorderoſt daer legghen die gronden van die Trendel ende zyn eor ſom ſteden bouen anderhalf vaedem niet diep.

Haelant ;

Item als Haelant noord noord ooft van

vlept ſoe is dat alſoe ghedaen Haelant ende Hiel zyn beyde hooghe landen maer Haelant is langher/by Haelant lepe een eplandt ende is veel langher dan Haelant daer machmen achtter egden.

Item als

Fig. 10. Landtoninger af øen Læsø, set fra øst; derunder set fra nærmere hold (samme synsvinkel). Forneden den hallandske kyst. Fra „Caerte van die Oosterse See“ 1558.

med øen Anholt, som Anthonisz først gengiver set fra ONO og dernæst fra en synsvinkel på tværs heraf (fig 6). Den anden afbildning, som består af tre dele, og den tredje viser Nordjylland omkring Rubjerg Knude og Hirtshals (fig. 7). Efter landtoninger fra en del norske områder følger igen flere afbildninger af danske kystafsnit. Først vises afsnittet Hirtshals – Rubjerg Knude, derpå hele kysten fra Skagen til syd for Bovbjerg (med angivelsen af de fjerne, højtliggende bakke drag omkring Flade – Gerum bakker ved Sæby); denne landtoning er en af de længste som nogensinde er fremkommet i ældre tid (fig. 8–9). Imellem afbildninger af markante punkter på den nuværende svenske kyst giver Anthonisz derpå landtoninger af Læsø, som vises i sine karakteristiske former, taget fra to for-

Noe dat cleynste Bornholm is doet
 he op als ghi eerst van Falsterbo comt alst goet gesicht is en dat ander grootste So-
 denholm is so gedaet als ghy daer als het n/w/van v leyt en ghy redelich daer na by sijt. En als ghi van
 Nordenholm na sin wilt seplen en ghy by noorde Nordenholm loopt van moer ghi war ootelicher loo-
 pen dat ghy dat n/o/en v/w/van v hebt so gae dan noordoost ten oosten aen en dat noordoost en van Nor-
 denholm en der winden si wandt anker noordoost ten oost/en supwel te wick verchept. Icwij. mülē
 Van dat west ende van Nordenholm na Doorenbos supwel verchepten vierthien mijlen/en van
 Nordenholm na Kieckol oost ten noorden verchepten twintich mijl/van Nordenholm na Colbergen
 supde oost verchepten twaet mijl.

Die streckingen rondt om Nordenholm.

Item van Rottum tot dat slot / streck dat

lant supden ende noorden ende Haefel leyt recht tusschen heyden van elc een mijl als dat slot
 oost van v is da is die beste veede een wepntich by supden haefel noot die Sandbay die beste veede ende
 al die supde sijde ist ghoer setren op ihen/of twaet vaem.

Item van

Fig. 11. Øen Bornholm set fra vest i lang afstand (lille tegning) og fra SSO i kortere afstand (store figur). Beskrivelse af farvandene omkring Bornholm. Fra „Caerte van die Oosterse See“ 1558.

skellige synsvinkler (fig. 10). Kunstneren viser i det følgende atter en del norske kyster, derpå kystområderne ved Kullen, hvorpå han i de næste to figurer giver landtoninger af Bornholm (fig. 11). Den mindre figur viser øen, som man ser den når man kommer fra Falsterbo og har klart sigte, mens den større er skitseret på nærmere hold og fra SSO-retning. De næste tre landtoninger forestiller øgruppen Erholmene, som den ses fra S, SSV og V (fig. 12).

Alle landtoningerne er et godt vidnesbyrd om kunstnerens skarpe iagttagelsessans og dygtige gengivelsesevne. For de mange følgende generationer har de stadig været de mest omhyggelige og pålidelige afbildninger af danske kystafsnit; de er i lang tid trods faglitteraturens stadige fremskridt ikke blevet overgået i

Fig. 12. Øgruppen Ertholmene nord for Bornholm, set fra syd (til venstre), SSV (midten) og vest (til højre). Fra „Caerte van die Oosterse See“ 1558.

præcision og livagtighed. De første forbedringer, der kan fastslås, er nogle få aftegninger af kysterne, foretaget omkring 1770 på foranledning af den franske regering, men de omfatter kun de nordlige dele af Danmark³¹. På flere punkter tåler Anthonisz's landtoninger endda stadig for nogle detaillers vedkommende en sammenligning med moderne landtoninger.

Kilder

Ud fra vor tids synspunkt er vi tilbøjelige til at tro, at det næsten må have været umuligt at navigere og finde den rette kurs efter Anthonisz's håndbog med dens planløse sammenblanding af de forskelligste tekster og afbildninger. Netop denne omstændighed fører til besvarelse af spørgsmålet om forfatterens kilder. Han angiver dem med al ønskelig nøjagtighed i sit forord „til læseren“, hvor han oplyser, at han har taget farvandsbeskrivelserne fra tre forskellige kilder. Først og fremmest fra „en gammel sømand, som nok har faret 50 år tilsøs“. Dernæst har han brugt oplysninger fra „andre meget søkyndige styrmænd“, og endelig har han taget noget fra „forskellige skrifter“³². Med de sidste menes fremfor alt sikkert ældre sejlads håndbøger. Udover nogle, der i mellemtiden er gået tabt, som f. eks. Jan de Pape's „Kort over farvande, strømme, byer og lande fra Bretagne til Danzig“ (1530)³³, må man vel først og fremmest tænke på „Kaert vander zee“ fra 1532 og på en anden sejlads håndbog, som udkom i Amsterdam 1540-41³⁴. Johs. Knudsen har for mange år siden, uden at kende Anthonisz's værk, meget indgående skildret sidstnævnte bogs tilblivelseshistorie³⁵. Ifølge ham turde kyst- og kursbeskrivelserne heri kun for en lille dels vedkommende være bygget på en enkelt

sømands personlige iagttagelser, men kan retteligst føres tilbage til hjemlige og fremmede skipperes iagttagelser. Disse blev øjensynlig først nedskrevet på løse sedler og senere ganske vilkårligt sammenstillet til små hæfter med en mængde gentagelser og talrige fejl og modsigelser. I håndskriftsform er de så blevet udbredt, indtil de endelig på en mer eller mindre uforståelig måde blev aftrykt og udbredt, takket være forretningsdygtige, men usagkyndige forlæggere. Anthonisz har sikkert udnyttet og sammenstillet hvad han har kunnet finde af dette „urmateriale“ i den foreliggende regelløse form, uden selv at sigte og ordne det.

I modsætning til teksterne kan udførelsen af alle de nævnte illustrationer i bogen sikkert føres tilbage til Anthonisz personligt. Alle landtoninger vidner på tydelig måde om hans egen hånd, så at al tvivl på forhånd er udelukket. Ganske vist må det spørgsmål stå åbent, hvornår og ved hvilken lejlighed han skabte billederne. Så meget står fast, at han har skitseret dem efter personlige iagttagelser og ikke efter beretninger fra tredje-mand, – dertil er træsnittene altfor friske og umiddelbare. Ligesom han fra 1539–41 foretog rejsen til Algier, har han sikkert sejlet til Østersøen to gange med det formål at tegne dem, første gang kort før 1543, da hans berømte søkort blev tegnet, og derpå endnu engang i sine senere år, i hvert fald før 1557³⁶. Fra sidste rejse stammer nok de her gengivne landtoninger, mens de andre, som han kasserede, således som ovenfor omtalt, vel nok tør henføres til hans første rejse. Disse sidste, der som sagt blev overtaget af andre samtidige sejladsforskrifter, udøvede mærkeligt nok en langt større virkning på hans samtidige end de mere fuldendte landtoninger i den af os omtalte bog. Dette kan sikkert henføres til den omstændighed, at de ældste træsnit på grund af deres kortere format af trykketekniske grunde var langt nemmere at benytte end landtoningerne i vor udgave, som uden tvivl egnede sig langt mindre til praktisk brug ombord, da de for en stor del lange og smalle, indklæbede og sammenfoldede strimler var vanskelige at håndtere og let blev revet i stykker, så dele af dem nemt kunne gå tabt.

LAURENTZ BENEDICHTS „SØKARTET“ (1568)

Cornelis Anthonisz anførte i første del af sin lille bog, i afsnittet „Onderwijsinge“, at beskrivelsen af farvandene øst for Nederlandene før hans tid i højeste grad havde trængt til forbedringer³⁷. De få nautiske hjælpemidler, som er bevaret til vor tid, f. eks. de ovenfor omtalte tryk fra 1532 og 1540-41, bekræfter faktisk dette på slående måde. Her er teksterne langt mere ufuldkomne og korte end i Anthonisz's bog, og hvad værre er, alle illustrationerne mangler. Det er ikke så mærkeligt, at Anthonisz's udgaver, som bragte de længe ønskede forbedringer og tilføjelser, i hvert fald efter 1561 fremkaldte mange samtidige efterlignere, både nederlændere, tyskere, englændere osv.³⁸

Blandt disse er danskeren Laurentz Benedichts bog „Søkartet offuer Øster oc Vester Søen“ (1568) særlig fremragende. Han forsøgte ikke alene at bringe teksten på højde med tidens krav, men arbejdede fremfor alt på at anskueliggøre den ved hjælp af alle tilgængelige landtoninger, mens de andre udgaver fra 1560-70'erne nøjedes med få ældre kystgengivelser.

Teksten

Nu er vi også i stand til at kaste nyt lys over Laurentz Benedichts kilder. Allerede Johs. Knudsen påviste på overbevisende måde, at den danske bogtrykker var stærkt afhængig af ældre nederlandske og nedertyske sejlads håndbøger³⁹. Disse frembyder i forhold til Anthonisz's ofte altfor overfladiske og lidet eksakte angivelser betydelige fremskridt i flere henseender⁴⁰. Da „Søkartet“ især ved beskrivelsen af Zuidersøen holder sig til tekstforlæg, som mellem 1551 og 1560 blev erstattet af udførligere og bedre fremstillinger i de nederlandske udgaver, hvorimod de nedertyske udgaver bibeholdt den gamle form⁴¹, turde hovedkilden for „Søkartet“s tekst sandsynligvis være en ældre nedertysk bearbejdelse, måske den af Burger nævnte fra 1564⁴². Hertil kommer, som Johs. Knudsen har påvist, lejlighedsvise uddrag af de tidligere nævnte nederlandske sejlads håndbøger fra 1532 og 1540⁴³.

Af ulige større betydning for tekstudformningen end de to sidstnævnte udgaver har Anthonisz's lille bog været, specielt for beskrivelsen af de nordiske farvande i den danske håndbog. Et betydeligt antal af sejladsforskrifterne i „Søkartet“, hvis herkomst man indtil nu var uklar over, lader sig føre tilbage til Anthonisz. Hertil hører beskrivelserne af enkelte kurser fra Bornholm og Ertholmene⁴⁴ og langs Hallands kyst⁴⁵, samt skildringen af mange andre farvande i norsk og baltisk område⁴⁶.

I forordet til læseren angiver Benedicht som sine kilder til „Søkartet“ fra ord til andet de samme, som allerede Anthonisz havde nævnt⁴⁷. Blandt disse optræder også den gamle „Søfarende Mand/ den der vel haffuer brugt Søen vdi halff-trediesindstiue Aar“, – et bevis mere for at den københavnske bogtrykker 1568 var meget afhængig af „Caerte van die Oosterse See“.

Benedicht tog det ikke særligt nøje med udvalget eller anvendelsen af Anthonisz's tekster. Således overspringer han i opregningen af øerne langs den jyske vestkyst simpelthen øen Før⁴⁸, ligesom han udelader den iagttagelse, at der på Sprogø er mange vilde heste – formentlig fordi det ikke kom sagen ved, – og glemmer at nævne en del kurser, som f. eks. fra Skagen til Flekkerø, Hellesund og Mærdø; han omtaler heller ikke, at Trindelen ligger to store mile fra Læsø, samt at der mellem Skagen og Trindelen måles 18–19 favnes dybde. I det hele taget anser han det ikke altid for nødvendigt at tage selv udførligere angivelser med. Således søger man i „Søkartet“ forgæves flg. oplysning: „Den der kommer fra Skagen og med SO-vind vil sejle til Holland, han skal om dagen ikke løbe højere SV, om natten end SV til V, regnet fra Skagens spids“⁴⁹. Følgende bemærkninger mangler ligeledes: „Man gisser sejl-tiden fra Skagen til Kullen for et skib, der skal til Sundet, til 21 timer“, og „Gedser rev er fladt“. Det er påfaldende at selv en sætning som den følgende, der af Anthonisz fremhæves ved store bogstaver i teksten, ikke medtages: „Fra Rønne til slottet (Hammershus) strækker øen (Bornholm) sig i retningen S og N, og Hasle ligger direkte i midten med en afstand af en mil til begge steder. Når slottet ligger O for jer, har I den bedste

Schaghen.

Fig. 13. Landtoning af Skagen. Træsnit af Cornelis Anthonisz, Amsterdam (fremstillet mellem 1544 og 1551). Fra „Leeskaartboek van Wisbuy“ (Amsterdam 1566).

red. En smule syd for Hasle foran sandbugten findes den bedste red, og man kan godt ankre langs hele sydkysten på en dybde af 10–12 favne⁵⁰ (fig. 11).

Disse udeladelser kan suppleres yderligere med et antal fra de svenske og baltiske farvande.

Omvendt frembyder „Søkartet“ en række sejladshenvisninger, især fra den „westersche vaart“, som man endnu ikke har kunnet påvise forlæggene til. Foruden den for første gang opdukkende henvisning til sildebankerne og flere nærmere enkeltheder i området Vest-Ems⁵¹, samt en henvisning til Neuwerk, som allerede var påfaldende for Johs. Knudsen⁵² („vaart op die Kleine Oost“), drejer det sig fremfor alt om de vigtige beskrivelser af de danske farvande. Hertil hører ligeledes kursangivelserne fra Landskrona til Hven, Helsingør-København, Dragør-Stevns, København-Malmø og Saltholm, Hallands Väderö-Kullen⁵³, samt kursen mellem Falsterbo-Stevns⁵⁴, Bornholm-Jasmund⁵⁵ o. fl. I ældre sejladhåndbøger har man endnu heller ikke kunnet påvise en meddelelse om fiskebankerne sydvest for Bornholm⁵⁶ og en henvisning til havn eller ankergrund ved øgruppen Ertholmene⁵⁷.

Da Benedicht bringer så mange nye angivelser vedrørende de danske kystfarvande, tør vi vel formode, at måske ikke alle, men dog en del af dem er blevet samlet af ham selv og indføjet i de foreliggende ældre tekster. Det er dog stadig et spørgsmål, om sejladsanvisningerne langs den franske kyst og i de tyske flodmundinger også skyldes hans initiativ. Man tror snarere på, at han har overgivet dem fra andre nu forlængst tabte sejladhåndbøger⁵⁸. Antallet af de „nye“ tekststeder, som Johs. Knudsen med god grund troede at kunne føre tilbage til Benedicht⁵⁹, begrænses derved til nogle få sejladsanvisninger.

Vefen.

Fig. 14. Landtoning af Læsø. Træsnit af Cornelis Anthonisz (fremstillet mellem 1544 og 1551). Fra „Leeskaartboek van Wisbuy“ (Amsterdam 1566).

Landtoningerne

En sammenligning mellem afbildningerne af de nautiske instrumenter i Anthonisz's „Caerte van die Oosterse See“ fra 1558 med dem, som Benedicht giver i det sidste afsnit af „Søkartet“, viser en påfaldende overensstemmelse. Det samme gælder landtoningerne. Såsnart Benedicht ikke efterligner figurerne i de nederlandske sejlads håndbøger, som udkom før eller kort efter Anthonisz's bog (f. eks. de nævnte udgaver 1551 eller 1561⁶⁰) fremviser de alle en frapperende lighed med Anthonisz's træsnit i bogen fra 1558 (jfr. fig. 13-14). Benedicht har åbenbart fra først af ikke villet benytte sig af et format i tværoktav, som nok var gunstigere for afbildningen af landtoningerne, men til gengæld upraktisk i brugen, men besluttede sig til modsat Anthonisz at benytte det sædvanlige højtstående oktavformat. Som følge heraf måtte han prøve på at reducere sine gennemgående ret lange nederlandske forlæg til den af ham valgte klummebredde. Dette ses ikke alene i gengivelsen af den frisiske ørække fra Terschelling til Wangeroo, men ligeså tydeligt på landtoningerne, der kopierer de danske kyster hos Anthonisz. Herved måtte selvfølgelig også gengivelsen af de silhouetagtige prospekter tabe i troskab og frisk naturlighed. Men alligevel må vi indrømme, at den københavnske bogtrykker skilte sig dygtigt af med den vanskelige opgave og kopierede sine forlæg overordentligt omhyggeligt for størstepartens vedkommende. Således opviser landtoningerne af Anholt (fig. 6) og Læsø (fig. 10) kun få afvigelser fra originalerne, bortset fra at de er stærkt sammendragne. Det samme gælder kopierne af den nordjyske kyst med Rubjerg Knude og Hirtshals (fig. 7), Bornholm (fig. 11) og øgruppen Ertholmene (fig. 12). Karak-

teristisk for Benedichts præcise arbejdsmetode er landtoningen af Gamle Parno (Altpernau i Rigabugten); her overtager han ganske mekanisk og umotiveret en buetformet snitfejl fra Anthonisz's træklods. Hvor det ikke var muligt at sammentrække landtoningen til klummebredde, støttede Benedicht sig ligeledes på det nøjeste til sit nederlandske forbillede. Dette ses tydeligt på tegningen af kysten fra Skagen over Hanstholm til nord for Ribe (fig. 9); her kan han ikke forkorte landtoningen, men aftrykker den ligesom Anthonisz på en indhæftet smal og lang sammenfoldet papirstrimmel.

Flere steder har Benedicht ganske vist tilladt sig at forkorte de så forbløffende naturtro gengivne landtoninger så meget, at originalen næppe er til at genkende⁶¹, og det hænder også, at han af uforklarlige grunde lejlighedsvis overspringer vigtige kystafsnit hos Anthonisz⁶². Til gengæld frembyder „Søkartet“ nogle gange landtoninger, som man endnu ikke har kunnet påvise forlæggene til⁶³, f. eks. af den østfrisiske ø Baltrum eller den franske ø Noirmoutier.

Vi må til slut konstatere, at samtlige afbildninger i „Søkartet“ – bortset fra få landtoninger af kyststrækninger fjernt fra Danmark – ikke er Benedichts selvstændige optagelser, men er kopier efter ældre nederlandske forbilleder, som uden undtagelse er tegnet af Anthonisz, – nogle tidlige, andre senere, men alle før 1567. At de omtalte prospekter af Baltrum og Noirmoutier skulle kunne føres tilbage til den danske bogtrykker er lidet sandsynligt, når man tænker på deres fjerne beliggenhed.

Til lignende resultat kom vi ovenfor ved undersøgelsen af „Søkartet“s tekstudformning, således at den af Johs. Knudsen i sin tid formodede selvstændige indsats fra Benedichts side⁶⁴ har vist sig at skrumpede ind til en beskeden rest, som man endnu ikke har kunnet påvise forlæggene til. Så meget vigtigere er for os Cornelis Anthonisz's tekstsamling og fremfor alt hans landtoninger fra 1557. Sammen med Jan van Hoirne's „Carte van de Oosterschermee“ fra 1526 har vi her de ældste trykte billedmæssige fremstillinger af de danske kyster.

NOTER OG HENVISNINGER

Dette lille arbejde tilegnes i taknemlighed mindet om min mangeårige ven, Capitaine au long Cours *Désiré Gernez*, Chevalier de la Légion d'Honneur, Versailles (død 1954).

Jeg takker prof. L. Bagrow, Stockholm, og firmaet Orion Booksellers, London, for overladelsen af faksimilerne af C. Anthonisz's sejladshåndbog. Endvidere rettes en tak til kapt. D. Gernez, Versailles (†), og J. Keuning, Schiedam, det Geografiske institut ved universitetet i Göttingen for fotoet af „Caerte van Oostland“ og Algemeen Rijksarchief, Haag, for kopien af „Caerte van de Oosterschermee“ af Jan van Hoirne.

Oversættelsen foretaget af Henning Henningsen.

- 1) Johs. Knudsen: De Kaert vander zee van Jan Seuerszoon (1532), København/Haag 1914. Samme: Het leeskaartboek van Wisbuy (1566), sst. 1920.
- 2) Johs. Knudsen: Søkartet offuer Øster oc Vester Søen, i Tidsskrift for Søvæsen bd. 85 (Kbh. 1914) – i det flg. citeret som Knudsen I –; samme: Indledning og oplysninger til Søkartet 1568, sst. bd. 86 (Kbh. 1915) – i det flg. cit. som Knudsen II.
- 3) Knudsen II, XVII.
- 4) B. van 't Hoff en L. J. Noordhoff: Een Kaart van de Nederlanden en de „Oosterschermee“, i Het boek, XXXI, aflevering 3 (Haag 1953), 153 ff.
- 5) Algemeen Rijksarchief Brussel, Registre Nr. 20787 de la Chambre des comptes (cit. efter A. Pinchart: Archives des Arts II (Gand 1863), 72).
- 6) A. E. Christensen: Dutch Trade to the Baltic about 1600 (Kbh.–Haag, 1941), 34 ff.
- 7) smlg. Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer (Kbh. 1927), 74 ff. m. litt.-henv.
- 8) L. Andresen: Geschichte der Stadt Tondern (Flensb. u. å.), 30 ff.
- 9) H. Appuhn: Sankt Marien in Husum (Husum 1953), 9.
- 10) Andresen, anf. skr. 40.
- 11) Knudsen II, 264.
- 12) Die Caerte vander zee om Oost ende West te zeylen (Amsterdam 1541), nytryk ved H. C. Rogge (Leide 1885), fol. 1 b.
- 13) A. W. Lang: Helgoland auf alten Karten, i: Helgoland ruft, udg. af J. Packross & P. Rickmers (Hamborg 1952), 49 f.
- 14) efter venlig meddelelse af kapt. D. Gernez (†), Versailles.
- 15) ang. Cornelis og hans livsværk, jfr. C. P. Burgër i Het leeskaartboek van Wisbuy (udg. af Johs. Knudsen), X, og J. Keuning: Cornelis Anthonisz, i Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch aardrijkskundig genootschap, Deel LXVII, Nr. 6 (Leiden 1951), 687 ff. Endv. samme: Cornelis Anthonisz, i Imago Mundi VII (Stockh.

- 1950), 51 ff., samt A. W. Lang: Cornelis Anthonisz, i Neues Archiv für Niedersachsen 1953, hft. 5/6 (Bremen 1953), 219 ff.
- 16) „... de wy wt hebben laten gaen inden iare drieneveertich“, J. Keuning i Tijdschr. etc., 696.
- 17) jfr. A. W. Lang, anf. sted, 222.
- 18) A. A. Bjørnbo & Carl S. Petersen: Anecdota Cartographica septentrionalia (Kbh. 1908), fasc. V, endv. Johs. Knudsen: Nogle Hovedpunkter i Nordeuropas Kartografi, i Ts. f. Søv. 1913, 97 ff., og samme: Styrmandskunstens Udvikling til omtr. 1600, i Danmarks Søfart og Søhandel (udg. af Bering Liisberg, Kbh. 1919) II, fig. 123. Desuden C. P. Burger: De zeekaarten van Cornelis Anthonisz, i Het Boek II (Haag 1913), 273 ff. og 288, og P. Dahlgren & H. Richter: Sveriges Sjökart (Stockh. 1944), tavle 4.
- 19) til sammenligning bør 1. oplag af C. Anthonisz's kort rådspørges, som det sikkert med tilnærmelsesvis nøjagtighed findes kopieret af Tramezino eller Camocio; jfr. tavle 5 i A. W. Lang, anf. sted.
- 20) „... dabimus popediem libellum in que latissime omnia enucleabimus simulque figuris aliquot designabuntur regiones quemadmodum sese navigantibus offerant ...“ (i kartuchen på „Caerte van oostlant“ af C. Anthonisz 1543).
- 21) W. Ruge: Aelteres kartographisches Material in deutschen Bibliotheken, i Nachrichten von der Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Klasse I (1904), 22 f.
- 22) A. W. Lang, anf. st. 230.
- 23) J. Keuning i Tijdschrift, 694.
- 24) sst. 696.
- 25) samtlige tryksider til og med hertil er gengivet i faksimile af Lang, anf. st.
- 26) J. Keuning, anf. st. 694.
- 27) C. P. Burger i Johs. Knudsen: Het leeskaartboek van Wisbuy, XV ff.
- 28) jfr. Knudsen I, figg. 56 og 57.
- 29) A. W. Lang, anf. st. 236.
- 30) således er f. eks. den ældste afb. af kirken i Minsen i det yderste nordøst af Ostfrisland, som stammer fra C. Anthonisz (jfr. A. W. Lang, anf. st. tavle 10/II og s. 236 f.) for sidste gang benyttet af Goeyvaert Willemsen van Hollesloot i sit „Caerte vande Oost ende West Zee“, der udkom 1588 i Harlingen (Westerlouwens-Friesland, Nederlandene). Jfr. C. P. Burger: Oude hollandsche Zeevaartuitgaven, i Tijdschrift voor boek en bibliotheekswezen VIII (Haag 1910), 255 ff., og samme sst. IX (1911), 69 ff.
- 31) Verdun de la Crenne, le Chevalier de Borda et Pingré: Voyage fait par ordre du roi en 1771 et 1772 en divers parties de l'Europe, de l'Afrique et de l'Amérique pour vérifier l'utilité de plusieurs methodes et instruments servant à determinier la latitude et longitude, tant du

vaisseau, que les côtes, isles et ecueils, qu'on reconnoit ... (Paris 1778). Blandt de teknisk fremragende udførte landtoninger er der flere fra Nordjylland, Anholt, den svenske kyst og Island.

- 32) J. Keuning, anf. st. 696.
- 33) De Navorscher XX (1870), 87.
- 34) jfr. note 1 og 12.
- 35) „De Kaert vander zee“, anf. st. IX–XI.
- 36) C. Anthonisz døde 1556 eller 1557.
- 37) J. Keuning, anf. st. 698.
- 38) indtil nu har man kendskab til 19 forskellige nederlandske, engelske, tyske og danske udgaver, nemlig foruden de hos A. W. Lang, anf. st. 242, note 64, nævnte endnu 5 andre engelske udgaver, ialt 6, fra årene 1587, 1590, 1600, 1605, 1612 og 1640 (efter venlig medd. af D. Gernez).
- 39) Knudsen II, XXVII.
- 40) således Søkartet LXIII/25; LXIII/29; LXIII/32; LXIII/39;
LXIV/12; LXIV/20; LXV/1; LXVI/1; LXXI/3;
LXXXIV/16; LXXXV/2; LXXXV/3; LXXXV/5
og XCI/1 ff.
- 41) Johs. Knudsen: Het leeskaartboeck van Wisbuy, XX.
- 42) C. P. Burger: Oude hollandsche zeevaartuitgaven, i Tijdschrift, anf. st. VII (1909), 10 ff.
- 43) jfr. opstillingen i Knudsen II, 206 ff.
- 44) Søkartet LXX/1 – LXX/4.
- 45) Søkartet LXIV/36.
- 46) jfr. Søkartet LXIII/6; LXIII/44; LXIV/4 – LXIV/9; LXIV/27;
LXIV/36; LXIV/37; LXIV/39; LXIV/49; LXIV/50;
LXVIII/6; LXVIII/7; LXXIII/8; LXXIV/2;
LXXIX/3; LXXXII/7 og XC/14.
- 47) Knudsen I, 7.
- 48) Søkartet IV/1, jfr. også A. W. Lang, anf. st., tavle 12/I.
- 49) Søkartet LXIII/26 er her kommet i stedet for C. Anthonisz's bemærkning, og delvis i mere eksakt form.
- 50) jfr. fig. 11.
- 51) Søkartet XI/14 og XII/3.
- 52) Søkartet IX/9, Neuwerk betegnes som „løberen“; Knudsen II, 207.
- 53) Søkartet LXVII/2 – LXVII/7.
- 54) Søkartet LXIX/2.
- 55) Søkartet LXIX/9.
- 56) Søkartet LXXXI/13.
- 57) Søkartet LXXXV/6.
- 58) jfr. Søkartet XIII/5; XIV/3; XXIX/1; XXX/1; XXXI/1;
XXXII/1; XXXII/2; XXXII/3; XXXIII/2;
XXXIV/1; XXXIV/2; XXXV/35 o. fl.

- 59) Knudsen II, XXIV.
- 60) herhen hører de allerede i 1558 forældede afbildninger af Helgoland (Knudsen I, fig. 29), Skagen (Knudsen I, fig. 98), Læsø (Knudsen I, fig. 99) og egnen om Windau (Knudsen I, fig. 94).
- 61) således f. eks. fig. 76 (den hallandske kyst ved Varberg).
- 62) således f. eks. kysten ved Windau (1558).
- 63) Knudsen I, figg. 34 og 42. Mærkeligt nok er Juist den eneste ø i Østfrisland, som han ikke har gengivet efter C. Anthonisz's forlæg fra 1558 *uden* mølle, men med denne efter en ældre tegning af C. Anthonisz, se Knudsen I, fig. 18.
- 64) Knudsen II, s. XII, XVII, XXIII – XXV og XXIX.